

DOROTA DUKWICZ
Instytut Historii PAN, Warszawa
WOJCIECH KRIEGSEISEN
Instytut Historii PAN, Warszawa

L'EMBARRAS DE RICHESSE, CZYLI CZEMU POŚWIĘCONA JEST NOWA KSIĄŻKA O SEJMIE CZTEROLETNIM — HISTORII IDEI, HISTORII POLITYCZNEJ CZY HISTORII KULTURY?*

Pozornie odpowiedź na tytułowe pytanie jest prosta — jest to książka o stosunkach pomiędzy państwem szlacheckim a Kościołem katolickim w Rzeczypospolitej epoki Sejmu Czteroletniego. Powinno to wzbudzić zainteresowanie czytelników, albowiem w nowoczesnej polskiej historiografii skomplikowane dzieje stosunków pomiędzy Kościołem katolickim a państwem długo nie były obiektem szczególnie intensywnych badań naukowych. Złożyło się na to kilka przyczyn. Najpierw wyjątkowa rola tego Kościoła traktowanego jako depozytariusz i obrońca narodowej tożsamości Polaków w epoce rozbiorów, a w konsekwencji jego mocna pozycja po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. nie tworzyły atmosfery sprzyjającej krytycznym badaniom, których efekty łatwo uznane być mogły za „kalanie narodowego gniazda”. Po II zaś wojnie światowej oficjalnie ateistyczna polityka państwa również nie zachęcała do badań, których wyniki łatwo stać się mogły obiektem różnych manipulacji. Z drugiej strony także strona kościelna nie sprzyjała niezależnym badaniom naukowym i nie ułatwiała historykom dostępu do materiału źródłowego przechowywanego przez instytucje kościelne.

W publikacjach poświęconych dziejom Kościołów przez długi czas domino wało więc podejście wyznaniowe, a co za tym idzie, niebezpieczeństwo ześlizgiwania się w apologetykę. To ostatnie zjawisko dostrzegamy wyraźnie w starszych pracach najwybitniejszych nawet historyków kościelnych, jak np. zmarłego w 1915 r. abp. Edwarda Likowskiego¹. Charakterystyczne jednak, że

* Richard Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki. 1788–1792*, Kraków 2012, wyd. Arcana, ss. 988 + 20 il., Arkana Historii.

¹ Jego opus magnum to *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 1–2, Warszawa 1906 (wyd. 2); zob. M. Filipowicz, *Edward Likowski jako historyk Kościoła unickiego (komunikat)*, RHum 41, 1993, z. 7, s. 59–63; A. Galos, *Likowski Edward*, PSB, t. 17, Warszawa 1972, s. 330–332.

już wydawane w okresie międzywojennym wyniki badań nad relacjami pomiędzy państwem a społecznościami niekatolickimi, np. Cerkwią prawosławną, mają znacznie bardziej obiektywny charakter. Wystarczy tu przypomnieć *opus magnum* Kazimierza Chodynickiego² czy — szczególnie interesujące w kontekście pracy Richarda Butterwicka — studium Eugeniusza Sakowicza poświęcone dziejom Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej w latach Sejmu Czteroletniego³. Podobny charakter miały badania poświęcone różnym wyznaniom reformacyjnym, dotyczy to w szczególności opracowań powstających w kręgu Stanisława Kota, a publikowanych najczęściej na łamach czasopisma „Reformacja w Polsce”⁴.

Mimo niesprzyjających okoliczności, o których wspomniano wyżej, po II wojnie opublikowano sporo prac poświęconych dziejom Kościoła katolickiego w Polsce. Po 1956 r. najważniejszą rolę na tym polu naukowym odgrywał związany z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim ośrodek kierowany przez Jerzego Kłoczowskiego oraz redagowane w Krakowie od 1946 r. (z przerwą w latach 1949–1956) przez ks. dr. Alfonsa Schletza CM pismo „Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”. Jednak w coraz intensywniejszych, szczególnie w ostatnich dziesięcioleciach ubiegłego wieku, badaniach nad dziejami Kościoła katolickiego w Polsce słabo były reprezentowane dzieje polityczne XVIII stulecia⁵. Nadal jednym z najważniejszych źródeł informacji w tym zakresie był więc opublikowany w połowie XIX w. czwarty

² K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, trwale walory tej pracy potwierdza Leszek Ćwikła, *Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344–1795*, Lublin 2006, s. 14.

³ E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788–1792*, Warszawa 1935.

⁴ Por. W. Urban, *Badania Stanisława Kota nad reformacją w okresie II Rzeczypospolitej*, w: *Stanisław Kot: uczonec i polityk. Pokłosie sesji naukowej*, red. A. Fitowa, Kraków 2001, s. 173–176; H. Barycz, *Stanisław Kot, historyk polskiego odrodzenia i reformacji*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 28, 1978; T. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885–1975. Między nauką a polityką*, Warszawa 2012.

⁵ Po 1990 r. opublikowano w Polsce w tym zakresie kilka książek i rozpraw: E. Rostworowski, *Religijność i polityka wyznaniowa Stanisława Augusta*, w: *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, red. M. M. Drozdowski, Warszawa 1991, s. 11–24; M. Affek, *Stolica Święta a Polska w latach 1764–1772 w aspekcie sytuacji międzynarodowej*, w: *Życie kulturalne i religijność*, s. 71–83; J. Dygdała, *Episkopat rzymsko-katolicki doby saskiej. Aktywność w życiu publicznym*, w: *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 332–376; J. Kopiec, *Konstanty Felician Szaniawski (1668–1732) — biskup i mąż stanu za panowania Augusta II*, w: *Rzeczpospolita wielu wyznań*, red. A. Kaźmierczyk i in., Kraków 2004, s. 179–190; W. Kęder, *Stolica Apostolska wobec Rzeczypospolitej w okresie konfederacji barskiej 1767–1773*, Opole 2006; K. Paździor, *Dopuszczenie metropolity unickiego do senatu w 1790 r. Studium z polityki wyznaniowej Sejmu Czteroletniego*, „Nasza Przeszość” 91, 1999, s. 241–267; E. M. Ziółek, *Biskupi senatorowie wobec reform Sejmu Czteroletniego*, Lublin 2002.

tom wydawnictwa prefekta Archivio Segreto Vaticano (dalej: ASV) Augustina Theinera oraz studia Macieja Loreta⁶. A przecież sytuacja i rola Kościoła katolickiego w Polsce, szczególnie w okresie odwołujących się do ideologii oświecenia reform inicjowanych przez Stanisława Augusta, to temat bardzo ważny, tak z punktu widzenia historii idei, historii politycznej, jak i historii kultury.

Nic więc dziwnego, że opublikowanie w 2012 r. przez krakowskie wydawnictwo Arcana obszernej pracy R. Butterwicka pt. *Polska rewolucja a Kościół katolicki. 1788-1792* uznać można za wypełnienie dokuczliwej luki historiograficznej. Książka pierwotnie została napisana po angielsku, tłumaczenia na język polski dokonał Marek Ugniewski, a tekst zredagowali Zuzanna i Krzysztof Dawidowiczowie. Krakowska edycja jest rozszerzoną (ściślej rzecz ujmując – pełną) wersją książki *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788-1792. A Political History* (Oxford 2012, Oxford University Press). Rzadki to wypadek, że praca zachodniego badacza ukazuje się w pełnej wersji po polsku i to prawie jednocześnie z angielskim wydaniem, od którego dzieli ją jedynie kilka miesięcy.

R. Butterwick, profesor w School of Slavonic and East European Studies University College London i w Kolegium Europejskim w Natolinie (Chairholder of the European Parliament Bronisław Geremek European Civilization Chair) uznany brytyjski badacz dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej, a wcześniej autor m.in. książki o związkach Stanisława Augusta z kulturą angielską⁷, rozpoczął omawianą tu pracę od wyjaśnienia jej genety. Wyrosła ona z jego zainteresowania wzajemnymi oddziaływaniami pomiędzy katolicyzmem i oświeceniem na ziemiach polsko-litewskich. We „Wprowadzeniu” Autor wyliczył pytania badawcze i określił cele pracy, a także wyjaśnił podstawowe pojęcia, jak choćby tytułowa „polska rewolucja”, które to zaczerpnięte ze źródeł określenie służy mu za synonim Sejmu Wielkiego. Znajdujemy tu także przegląd literatury i wskazanie na różne typy wykorzystanych źródeł oraz wyjaśnienie, jak zainteresowanie procesem podejmowania decyzji na sejmie i jego uwarunkowania zdeterminowały pola badawcze.

Zasadniczy zrąb książki tworzą cztery części, z których każda dzieli się na rozdziały (w sumie jest ich 30), a te z kolei na podrozdziały (od 2 do 7). Całość zamyka „Epilog” z krótkimi informacjami o dalszych losach głównych bohaterów oraz „Zakończenie”. Książka jest bogato wyposażona, narrację dopełniają bowiem: wykaz skrótów, notatka o miarach i pieniądzech, obszerna bibliografia (uwzględnia

⁶ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia* [– –] ab Augustino Theiner, t. 4: 1697-1775, Romae 1864. Jest on także autorem opracowania *Die neuesten Zustände der Katholischen Kirche beider Ritus in Polen und Rußland seit Katharina II. bis auf unsere Tage. Mit einem Rückblick auf die Russische Kirche und ihre Stellung zum heiligen Stuhle seit ihrem Entstehen bis auf Katharina II. bis auf unsere Tage*, Augsburg 1841; M. Loreta, *Kościół katolicki a Katarzyna II, 1772-1784*, Kraków-Warszawa 1910; idem, *Watykan a Polska w dobie rozbiorów 1772-1795*, „Przegląd Współczesny” 49, 1934, s. 337-360.

⁷ R. Butterwick, *Poland's Last King and English Culture: Stanisław August Poniatowski 1732-1789*, Oxford 1998; polskie wydanie *Stanisław August a kultura angielska*, przekł. M. Ugniewski, Warszawa 2000.

ponad 450 źródeł drukowanych, ponad 670 opracowań oraz 10 opracowań nie-drukowanych — o źródłach rękopiśmiennych piszemy niżej), a także drzewo genealogiczne pokazujące związki Poniatowskich i Czartoryskich, indeks osób (a nie nazwisk!) oraz nazw geograficznych. Ponadto w tekście znajdują się 4 mapy, 3 tabele, a we wkładce 41 czarno-białych ilustracji.

Poza solidnym spożytkowaniem literatury przedmiotu⁸ mocną stroną pracy jest wykorzystany przez Autora zasób źródłowy. R. Butterwick sięgnął nie tylko do podstawowych zbiorów od dawna eksploatowanych przez badaczy, ale także do zasobów zgromadzonych w archiwach, z których rzadko historycy polscy czerpią, lub takich, do których w ogóle mało kto dociera. Warto w tym kontekście wskazać zwłaszcza ciągle słabo rozpoznane archiwa kościelne. Najobszerniej wykorzystane zostały zasoby AGAD, przede wszystkim, co oczywiste, Archiwum Sejmu Czteroletniego, ponadto Archiwum ks. Kajetana Ghigiotiego, Archiwum Publiczne Potockich, Zbiór Popielów i inne zespoły, w których przechowały się materiały z czasów stanisławowskich. Szeroko zostały spożytkowane także krakowskie zbiory rękopiśmienne Biblioteki Czartoryskich, Biblioteki PAU i PAN oraz Biblioteki Jagiellońskiej. Z polskich kolekcji rękopisów ponad już wspomniane wymienić jeszcze trzeba zbiory wrocławskiego Ossolineum, Bibliotek Narodowej i Uniwersyteckiej w Warszawie, Biblioteki Kórnickiej oraz Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Poza tym kwerenda objęła zasoby Archiwów Państwowych w Krakowie i Poznaniu.

Osobno należy wymienić rozległe kwerendy w Wilnie. Objęły one zasoby Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego (Lietuvos valstybės istorijos archyvas), zwłaszcza zespół tzw. akt dawnych, tj. m.in. akta trybunalskie, księgi grodzkie i ziemskie, akta katolickiego konsystorza wileńskiego, akta Platerów i inne, zbiory Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka), gdzie wykorzystano głównie akta kapituły wileńskiej oraz korespondencję sapieżyńską, a także rękopisy Litewskiej Biblioteki Narodowej (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka), gdzie przechowywane są akta Kossakowskich, oraz Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie (Vilniaus universiteto biblioteka).

Jeśli zaś o wspomniane wyżej archiwa kościelne chodzi, to na pierwszym miejscu wymienić trzeba ASV, gdzie Autor badał zespół Archiwum Nuncjatury Warszawskiej oraz akta Sekretariatu Stanu (dział Polonia)⁹, a poza tym znajdujące się w Krakowie Archiwum Kapituły Katedralnej, Archiwum Kurii Metropolitalnej oraz Archiwum Księży Misjonarzy na Stradomiu, a także akta Archiwów Archidiecezjalnych w Gnieźnie, Lublinie i Poznaniu. By dopełnić obrazu

⁸ Nieliczne prace, o których tytuły potrafilibyśmy uzupełnić bibliografię, to studium: M.J. Rouët de Journal, *Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques*, t. 1: *Nonciature d'Archetti 1783-1784*, Città del Vaticano 1952 oraz P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, t. 5, Paris 1912.

⁹ Dla wcześniejszego okresu akta te były wykorzystywane przez Larry'ego Wolffa, autora pracy *The Vatican and Poland in the age of the Partitions. Diplomatic and cultural encounters at the Warsaw Nunciature*, New York 1988.

tej bardzo rozległej kwerendy archiwalnej, *last but not least* wspomnieć należy, że w książce wykorzystano relacje dyplomatyczne z archiwów w Wiedniu, Berlinie, Dreźnie, Paryżu, Londynie oraz Moskwie (te ostatnie w postaci wypisów udostępnionych przez Zofię Zielińską).

Najobszerniej wykorzystanym w książce typem źródła poza tak oczywistymi, jak diariusze sejmowe i drukowane mowy, jest korespondencja we wszelkich jej przejawach — prywatna, dyplomatyczna, oficjalna. Mimo że główni aktorzy sceny politycznej w badanym okresie przebywali przeważnie na miejscu akcji, tj. w Warszawie, i nie tyle pisywali do siebie, ile ze sobą rozmawiali, Autorowi udało się dotrzeć do wielu ważnych listów. Przede wszystkim wymienić należy korespondencję Stanisława Augusta oraz papiery Hugona Kołłątaja, Potockich i częściowo zachowane zbiory korespondencji sześciu biskupów. W tym zakresie chyba najbardziej interesująca okazała się spuścizna po bracie króla, prymasie Michale Jerzym Poniatowskim oraz mające podstawowe znaczenie dla badanej problematyki materiały po nuncjuszu w Warszawie, arcybiskupie Ferdinandzie Marii Saluzzo.

Książka wyraźnie dzieli się na dwie części, z których pierwszą Autora zatytułował „Przed rewolucją”. Jest to bardzo obszerny, oparty na literaturze przedmiotu zarys historii Kościoła na tle epoki stanisławowskiej, a wręcz swoista synteza historii Rzeczypospolitej od pierwszego rozbioru do początków Sejmu Wielkiego. Znalazł się tu także rozdział o sejmikach przedsejmowych 1788 r. Cała część pierwsza — kierowana przede wszystkim do tych, którzy nie są badaczami wieku XVIII — przygotowuje czytelnika do odbioru zasadniczej narracji. W tym celu większość autorów prac naukowych po prostu odsyła do literatury przedmiotu, tutaj zaś Autor wybrał odmienną drogę. Wydaje się to dobrym sposobem na poszerzenie grona odbiorców monografii naukowej.

Pozostałe trzy części książki stanowią jej jądro. Jest to ujęta na sposób chronologiczno-rzeczowy, ale z silną dominantą chronologii, narracja o dziejach Sejmu Wielkiego aż po czasy targowicy. Wątki Autor wprowadza kolejno, tak jak stawały na porządku dziennym — tym samym książka poniekąd odtwarza rytm pracy sejmu.

Część druga „Grabież” obejmuje więc dzieje sejmu od października 1788 r. po przełom lipca i sierpnia 1789 r., a zatem od początku obrad po uchwalenie ustawy „Fundusz dla wojska”, która m.in. uregulowała pensje dla nowych biskupów. Głównym punktem ciężkości w tej części narracji są zabiegi wokół biskupstwa krakowskiego i problem opodatkowania duchowieństwa celem pozyskania funduszy kościelnych na wojsko. Przyjęta przez Autora „optyka kościelna” pozwoliła na poczynienie szeregu nowych ustaleń. Za jedno z najciekawszych twierdzeń można uznać wskazanie sporu o sekularyzację biskupstwa krakowskiego jako pierwszej płaszczyzny zbliżenia Stanisława Augusta i Ignacego Potockiego. Obserwacja i analiza tego sporu dała Autorowi możliwość nowego spojrzenia na układ stronnictw w sejmie i dostrzeżenie wcześniejszego niż dotąd sądzono początku przegrupowywania sił w izbie poselskiej (Butterwick datuje je na trzeci kwartał 1789 r.).

Część trzecia „Kompromis” obejmuje okres od lata 1789 r. po sejmiki listopadowe 1790 r. Autor wychodzi od analiz reakcji publicystycznych na wydarzenia opisane w pierwszej części, co prowadzi go do ciekawego stwierdzenia, że gazety w zasadzie w ogóle nie skomentowały konfiskaty dóbr biskupstwa krakowskiego. Dalej R. Butterwick pokazuje reakcję Rzymu i polskiego episkopatu na to, co stało się w Warszawie. Śledzi prace deputacji duchownej, której udało się doprowadzić do kompromisu pomiędzy radykalnymi postulatami formułowanymi przez część posłów a oczekiwaniami biskupów i Rzymu — owocem stał się projekt ustawy „Duchowieństwo obojga obrządku w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim”. Czytelnik wspólnie z Autorem obserwuje dzień po dniu, dyskusja po dyskusji sejmowe debaty nad tym projektem. Butterwick opisuje strategie proceduralne oraz retoryczne stosowane w izbie poselskiej. Podobnie jak i we wcześniejszych częściach pracy po przedstawieniu debat sejmowych Autor zagląda za kulisy wydarzeń, a nawet „na ulicę”. Opisuje, co w związku z wydarzeniami na sejmie działo się nie tylko w samej Warszawie, ale i w diecezjach (analizuje kazania i listy pasterskie biskupów do wiernych), próbuje opisać, jak klimat „rewolucji” wpływał na życie wierzących w całym kraju. Obszerne relacjonuje i analizuje także dyskusje publicystyczne. Udało się Autorowi m.in. wysledzić, jak wysłanie poza Warszawę przez hetmana wielkiego koronnego Franciszka Ksawerego Branickiego jego politycznego klienta, jednego z najzagorzalszych opozycjonistów i zwolennika wysokiego opodatkowania duchowieństwa oraz ograniczenia dochodów biskupich, Wojciecha Suchodolskiego, przyspieszyło prace nad projektem i ułatwiło ostateczny kompromis. To ustalenie dało asumpt R. Butterwickowi do stwierdzenia, że dzięki zakulisowemu zaangażowaniu hetmana udało się uniknąć trwałego rozdzwieku pomiędzy Rzeczpospolitą a Stolicą Apostolską. Za jeden z najciekawszych w tej części pracy można uznać rozdział poświęcony analizie 44 spośród 55 instrukcji z sejmików poselskich 1790 r., w obrębie którego znajduje się tabelaryczne zestawienie pokazujące reakcję badanych sejmików na 12 ważnych spraw, uwzględniające (częściowo za literaturą przedmiotu) tak istotne, a niezwiązane bezpośrednio z Kościołem katolickim problemy, jak np. sukcesja tronu.

Ostatni fragment recenzowanej książki, część czwarta „Opatrznościowa rewolucja” omawia wydarzenia od grudnia 1790 r. aż do wkroczenia w maju 1792 r. wojsk rosyjskich i zawiązania konfederacji targowickiej. Ta część w całości poświęcona jest sprawom politycznym, ze wskazaniem wątków kościelnych. Jest tu mowa o pracach nad reformą rządu, projekcie kodeksu Stanisława Augusta i o tym wszystkim, czym zajmował się sejm w ostatnim roku działalności. Najbardziej interesująca wydaje się teza, że w gruncie rzeczy tylko brak czasu i zagrożenie zewnętrzne spowodowały, iż nie doszło do radykalnej reformy duchowieństwa katolickiego postulowanej przez Kołłątaję.

Książka napisana jest przeważnie klarownym stylem z lekkim, ale wyraźnym dystansem do opisywanych wydarzeń. Autor za sprawą znakomitego wyczucia realiów i języka źródeł, nie uciekając od wartościujących przymiotników, buduje narrację dającą czytelnikowi możliwość wczucia się w atmosferę epoki,

a nawet sali sejmowej podczas najgorętszych debat. Zabawne, czasem enigmatyczne tytuły rozdziałów, które nie zawsze dają czytelnikowi prostą wskazówkę co do zawartości (np. rozdział 27 nosi tytuł: „Antychryst przychodzi z Francji”, a kolejne podrozdziały: „Gandzara, kropidło, fajerka i pilnik”, „Ah! Wieku osiemnasty! Gdzież twoje oświecenie?”, „Zaraza francuska”), wraz ze stylem Autora tworzą swoisty klimat książki.

Z predylekcją R. Butterwicka do terminologii źródeł koresponduje też wyraźna w książce perspektywa widzenia sporu o kształt reformy państwa od strony kościelnej. Wyżej wspomniano już, że niekiedy daje to dobre rezultaty. Jednak połączenie owej perspektywy z obroną terminologią („grabież”) może wywoływać podejrzenie o uleganie optyce źródeł i kościelnej literatury, a nawet „ustawianie” pod tym kątem uwagi czytelników. Już w pierwszych akapitach „Wprowadzenia” mamy przeciwstawienie poglądów „pobożnych katolików” ich przeciwnikom spod znaku „horroru dechrystianizacji”. Między skrajnościami pozostawało jeszcze wiele miejsca dla umiarkowanych, a przypisywanie owym „pobożnym katolikom” rozumowania w czarno-białych kategoriach wydaje się uproszczeniem.

Warto w tym miejscu poruszyć sprawę, która czytelnikowi obeznanemu z literaturą naukową wydawać się może dziwna, a momentami drażniąca. Otóż tekst książki jest bogato inkrustowany cytatami źródłowymi, natomiast ich forma odzwierciedla tekst źródła. Autor deklaruje i konsekwentnie realizuje więc rezygnację z modernizacji tekstu źródłowego (także tych zalecanych przez najróżniejsze, nie tylko polskie, instrukcje edycji źródeł nowożytnych). Jest to podejście skrajne i w polskiej historiografii raczej niespotykane. Tę kontrowersyjną decyzję Autora można jednak uznać za przyczynek do ponownie toczony w środowisku polskich badaczy dyskusji na temat zasad edytorstwa źródeł nowożytnych.

Redakcji na plus zapisać należy, że w tak obszernej książce niewiele jest błędów literowych czy pomyłek składu, choć zdarzają się błędy gramatyczne i niezręczności stylistyczne, co w niczym jednak nie umniejsza wagi publikacji ani nie obciąża Autora. W obszernym tekście książki bardzo niewiele jest też błędów rzeczowych, a jeśli już się zdarzają, to są to zwykle sprawy drobne i niemające znaczenia dla istoty wykładu. Przykładem niech będzie informacja zawarta we wstępnej „Notatce o miarach i pieniądzach”, gdzie błędnie podano, że złoty polski liczył 40, a nie — jak faktycznie było — 30 groszy, reformę zaś kursu omyłkowo datowano na 1787 r., a nie na 1786 r.

Więcej w tak obszernej pracy znaleźć można oczywiście niejasności, uproszczeń czy twierdzeń niedostatecznie uzasadnionych — *exempli gratia* kilka z nich. Na s. 116 Autor zapowiada prezentację sylwetki bpa smoleńskiego Gabriela Wodzińskiego, jednak *gros* informacji odnosi się do znacznie bardziej znanego Adama Naruszewicza — biskupa koadiutora smoleńskiego. Na s. 134 i n. znajdujemy informacje o liczebności klasztorów w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w., jednak w odniesieniu do zgromadzeń żeńskich są one tak niejasne, że powstaje sprzeczność w ocenach tendencji wzrostowej (s. 134) i spadkowej (s. 135). Podobnie szacunki demograficzne (s. 138–139) są mało przejrzyste i nie uwzględniają najnowszej

literatury¹⁰. Na s. 180 znajdujemy tezę, że jansenizm „wywierał szczególny wpływ na pewną liczbę arystokratek”, która wymagałaby mocniejszego uzasadnienia niż przywoływany *Zarys dziejów duchowości w Polsce* (Kraków 1986) Karola Górskiego. W kilku miejscach (s. 297–299, 342 i 411) Autor — dążąc, jak można przypuszczać, do kompletności wykładu — prezentuje stanowisko Prus wobec wydarzeń Sejmu Wielkiego i ich zaangażowanie w obalenie orientacji prorosyjskiej, nigdzie jednak nie pada jasne stwierdzenie, że od początku Prusy nie miały pozytywnego planu dla Rzeczypospolitej. Na s. 509 mamy stwierdzenie, że w 1789 r. udało się „uniknąć otwartego zerwania” pomiędzy Rzymem a Rzeczpospolitą, a już na s. 529 czytamy, że „nadal groziła schizma”. Odkładając na bok fakt, iż określenie „schizma” nie wydaje się określeniem odpowiednim dla ewentualnego zerwania stosunków dyplomatycznych, to czytelnik nie dostaje jasnej informacji, czy i kiedy Rzeczpospolita stała u progu politycznego (a może i religijnego — schizma) zerwania z Rzymem.

W części pierwszej, na początku rozdziału czwartego „Oddziaływanie Oświecenia” znajdujemy rozważania na temat rozróżnienia pomiędzy „katolicyzmem oświeconym” a „katolickim Oświeceniem”. Sprawa definicji pojęć i dystynkcji pomiędzy nimi ma zasadnicze znaczenie dla podejmowanej w pracy problematyki, ale Autor, który inne problemy potrafił omawiać bardzo szczegółowo, tym razem rezygnuje z rozwinięcia tematu w kontekście polskim. Oповіда się (s. 171–172) za „oświeconym katolicyzmem”, ale znów nie wydaje się to dostatecznie przekonujące.

Przy charakterystyce życia sejmikowego trudno zaakceptować tezę, że w drugiej połowie XVIII w. szlachta na sejmikach wielkopolskich była mniej od małopolskiej podatna na wpływy magnaterii (s. 263). Autor przypomniał też tradycyjny dla sejmików mazowieckich regalizm (s. 262), ale nie wspomniał o najważniejszej tego przyczynie — oddziaływaniu warszawskiego dworu królewskiego. Na s. 345 i n. Autor słusznie przedstawia wysiłki Stanisława Augusta, który starał się w stosunkach z Petersburgiem obejść pośrednictwo ambasadora Ottona Stackelberga i wykorzystywać do tego celu polskiego przedstawiciela w Rosji, Augustyna Debolego. Sukces tych starań, które wcześniej odrzucane były przez Katarzynę II, i omawiany oddzielnie upadek autorytetu Stackelberga (s. 450–451) należałoby analizować łącznie jako ważny element zmiany w polsko-rosyjskich relacjach.

Metodę badawczą, którą R. Butterwick najczęściej się posługuje przy opracowywaniu zgromadzonego materiału archiwalnego, określić można jako pogłębianą analizę źródła, które w pracy zawsze znajduje się na pierwszym miejscu. Zaowocowało to przeważnie idiograficznym charakterem wykładu o „zagęszczonej narracji”. Niekiedy — zwłaszcza przy lekturze tekstu *in extenso* — ta szczegółowa narracja podporządkowana chronologii obrad sejmowych może nużyć. Najlepszym tego przykładem rozdział 17. „Własność biskupia i reforma episkopatu:

¹⁰ Np. B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.

obrzędek łaciński”, gdzie w kolejnych podrozdziałach omawia się dzień po dniu dyskusję sejmową. Nieuchronnie pojawiają się też wątki powracające w dyskusji, a czytelnik ma kłopoty z ich śledzeniem i porządkowaniem. Z drugiej jednak strony przyznać trzeba, że tak szczegółowa i głęboka analiza bardzo obfitego materiału źródłowego wraz ze starannym wykorzystaniem literatury przedmiotu pozwoliły Autorowi na pokazanie badanych zagadnień z różnych perspektyw, na tle całokształtu działalności Sejmu Czteroletniego, a niekiedy także w perspektywie porównawczej, zwłaszcza dotyczącej sytuacji w Austrii, ale też we Francji czy w Wielkiej Brytanii.

Tam, gdzie mowa jest o sprawach znanych z literatury przedmiotu, a niebędących przedmiotem głównej narracji, takich jak np. sprawa miejska czy żydowska, Autor nie ogranicza się do odesłania czytelników do opracowań, ale charakteryzuje zagadnienie, wskazując za każdym razem na choćby i drobne związki z główną problematyką książki, i niejednokrotnie odsyła do źródeł. Daje to wrażenie „nizania drobnych koralików” na oś narracji, ale jednocześnie skutkuje kompletnością wykładu o dziejach Sejmu Czteroletniego. R. Butterwick wykazuje też w ten sposób, że w zasadzie każda dyskusja na sejmie miała jakieś odniesienie do spraw kościelnych. Mimo to nie zawsze mamy wrażenie, że Autor był w stanie zapanować nad bogactwem materiału oraz poddał go dostatecznej selekcji. Niekiedy rozważania dotyczące spraw zasadniczych tracą na wyrazistości, „giną w tłoku” problemów mniej ważnych.

Pisarstwo Butterwicka charakteryzuje — zasadniczo szlachetna, ale niekiedy zbyt chyba daleko idąca — powściągliwość we wnioskowaniu. Przykładem rozważania poświęcone charakterystyce posłów sejmowych „drugiego kompletu” (s. 690–692) i poziomowi ich politycznych oraz intelektualnych (oświeceniowych) kompetencji. Wydaje się, że Autor mający tak znakomite rozeznanie w materiałach źródłowych i literaturze mógłby się pokusić o wyjście poza jej ustalenia i sformułować wyraźniej wnioski na temat formacji ideowej i intelektualnej posłów, a przynajmniej skonfrontować swą opinię z wcześniejszymi na ten temat tezami Jerzego Koweckiego¹¹.

Trzeba wreszcie postawić zasadnicze pytanie o to, jakie efekty przyniosła tak głęboka i intensywna analiza pozyskanego dzięki rozległym kwerendom materiałowego bogactwa. Czy owa masa ustaleń i informacji daje odpowiedzi na pytania z zakresu historii idei, czy może raczej dominującej w narracji historii politycznej? Otóż nie ulega wątpliwości, że — wbrew sugestii tytułu i autorskim deklaracjom we „Wstępie” (s. 37) — jest to znacznie bardziej praca ze specyficznym pojęciem historii politycznej niż historii idei. I to nie tylko dlatego, że z uwagi na szczegółową rekonstrukcję toku prac sejmowych i opis wydarzeń mu towarzyszących na rozleglejsze rozważania poświęcone oddziaływaniu idei oświeceniowych oraz antyoświeceniowych znalazło się miejsce tylko w kilku rozdziałach (8, 17, 27). Przede wszystkim dlatego, że źródła, na

¹¹ J. Kowecki, *Posłowie debiutanci na Sejmie Czteroletnim*, w: *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. A. Zahorski, Warszawa 1974, s. 195–210.

których R. Butterwick oparł swe cenne analizy, okazały się znacznie bardziej instruktywne dla odtworzenia praktyki politycznej niż dla analizy ideologii zgromadzonej na sejmie i wokół niego elity politycznej Rzeczypospolitej. Widać to wyraźnie, gdy Autor stara się odnaleźć intelektualne inspiracje sejmowych aktywistów w europejskiej literaturze politycznej i filozoficznej. Wysiłki te nie przyniosły szczególnie interesujących efektów, ale nie dlatego, że Autor nie potrafił odszukać ich w źródłach, lecz po prostu z uwagi na stosunkowo niski (poza względnie nielicznymi wyjątkami) poziom edukacji i kultury politycznej posłów.

Także elementy porównawcze, tak istotne dla badań nad dziejami idei, nie zajmują w książce wiele miejsca. Co prawda zestawiając sytuację w Rzeczypospolitej z efektami radykalnej polityki Józefa II, Autor stawia interesujące pytanie o to, na ile odmienna od austriackiej polityka państwa wobec Kościoła katolickiego (przede wszystkim w zakresie kasat klasztorów) mogła wynikać z republikańskiego charakteru państwa polsko-litewskiego. Z kolei porównanie do sytuacji we Francji przynosi — wedle Autora — odpowiedź na pytanie o przyczyny różnic w skali radykalizacji postaw antykościelnych w obu państwach. Jednak najbardziej nawet oryginalne ustalenia Autora w tym zakresie dość są jeszcze odległe od realizacji sformułowanego na s. 37 postulatu oceniania postanowień sejmu także w kontekście „prądów europejskich, takich jak wolterianizm, rousseauizm, józefinizm, febronianizm, richeryzm i tym podobne”.

Ostatecznie centralnym tematem książki R. Butterwicka okazuje się analiza toczącego się na sejmie i w jego kuluarach procesu decyzyjnego dotyczącego spraw kościelnych. Dowiadujemy się, że dominował w nim polityczny pragmatyzm, a nie rywalizacja idei społeczno-filozoficznych. Na plan pierwszy wybija się tendencja do oszczędzania sobie wydatków kosztem kleru. Narzucają się tu — być może pozorne tylko — analogie do toczonych w XVI i XVII w. dyskusji o „*compositio inter status*”, a może i do przejawów tzw. szlacheckiego antyklerykalizmu. Pozwalałoby to uznać część przynajmniej posłów sejmowych za „sarmacką skamienielinę” odwołującą się do staropolskiej tradycji politycznej, a nie antyklerykalnych idei „wieku świateł”. Pytania i wnioski tego rodzaju nie mieszczą się już w zakresie klasycznej historii politycznej czy historii idei. Mamy więc w książce do czynienia z kolejnym, trzecim, być może najciekawszym kręgiem problemów z zakresu historii kultury politycznej rodzących się na styku historii politycznej oraz historii idei.

Sumując, trzeba podkreślić, że książka Richarda Butterwicka oferuje czytelnikowi znacznie więcej niż tylko studium z dziejów relacji państwa szlacheckiego i Kościoła katolickiego u schyłku Rzeczypospolitej. Autor, nie tracąc z pola widzenia pierwszoplanowej problematyki kościelnej, snuje wielowątkowe rozważania obejmujące całość działalności Sejmu Wielkiego i tego, co działo się na zapleczu obrad sejmowych. Książka jest więc także — rzecz jasna sprofilowaną — ale jednak monografią sejmową, obejmującą, jako pierwsza tego typu praca, cały okres obrad. Przypomnijmy, że monumentalny *Sejm Czteroletni* Waleriana Kalinki (1880–1888) kończy się na uchwaleniu Konstytucji 3 maja 1791 r.

Z tego też powodu, ale także z uwagi na bogactwo ustaleń i podnoszonych problemów z zakresu historii politycznej, historii idei, a przede wszystkim kultury politycznej polskich elit u schyłku istnienia Rzeczypospolitej, praca ta bez wątpienia na trwałe wejdzie do obiegu naukowego i tak jak dzieje się z książką Kalinki stanie się tekstem, do którego uczeni będą wracać nie tyle po to, aby wciąż na nowo czytać go *in extenso*, lecz aby śledzić poszczególne wątki i „odkrywać” nowe ustalenia Autora, aż po te najdrobniejsze ukryte w gąszczu narracji.

L'Embarras de richesse, or to What is the New Book about the Four-Year Sejm Dedicated — the History of Ideas, Political History or the History of Culture?

After the Second World War there appeared in Poland a considerable number of publications about the history of the Catholic Church, although the political history of the eighteenth century remained insufficiently represented. The publishing of Richard Butterwick's study (*Polska rewolucja a Kościół katolicki. 1788-1792*, Kraków 2012) fills this gap in historiography. The book is an expanded version of: *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788-1792. A Political History* (Oxford 2012, Oxford University Press). The first part of the book — *Przed rewolucją* — is a *sui generis* synthesis of the history of the Commonwealth from the first partition to the beginnings of the Great Sejm. The remaining three parts deal with the history of the Great Sejm to the period of the Targowica confederation. The book is written lucidly and with a slight distance towards the described events. Its great asset is the source material used by the author. A detailed and profound analysis of copious sources together with a thorough application of pertinent literature enabled R. Butterwick to depict the studied problems from various viewpoints against the backdrop of the activity of the Four-Year Sejm and occasionally compared to the situation in Austria, France or Great Britain. The author demonstrated that for all practical purposes every discussion at the Sejm referred to matters of the Church. The central theme of the book is an analysis of the decision-making process concerning the Church both at the Sejm and backstage. The author proposed multi-motif reflections encompassing the entire work of the Great Sejm and events transpiring behind the scenes. The book is a Sejm monograph — naturally, profiled — and is the first work of its sort to take into account the whole period of the parliamentary debates. Owing to the diversity of the findings and the examined problems pertaining to political history, the history of ideas, and the political culture of the Polish elites at the end stage of the Commonwealth the presented publication will enter and long remain in scientific circulation.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska